НЕРЕПАТРИЙОВАНІ: СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х рр.)

Павленко С. С. Нерепатрійовані: судові процеси над військовополоненими на Дніпропетровщині (друга половина 1940-х рр.).

Статтю присвячено аналізу персональних історій колишніх військових, які після 1945 р. перебували в полоні СРСР та в 1940-х рр. потрапили під судове слідство. Основу джерельної бази склали матеріали Архівного підрозділу Управління Служби безпеки України Дніпропетровської області. Особливу увагу привертають справи Георгія Йонеску, Рудольфа Петрі, Пауля Едгарда, Йозифа Леккера та Йогана Піканського. Кожна з цих персоналій обрала власну стратегію виживання в умовах табірної життя – втеча, уникнення робіт, пошук джерел інформації про зовнішній світ, сумлінне слідування всім правилам, саботаж. Але, незважаючи на обрану стратегію, для усіх них процес репатріації був відтермінований до 1950-х рр. Лише з початком доби відлиги та прийняття законів про амністію для полонених стало можливим повернення на батьківщину.

Ключові слова: військовополонений, Дніпропетровська область, репатріація, реабілітація.

Павленко С. С. Нерепатриированные: судебные процессы над военнопленными на Днепропетровщине (вторая половина 1940-х гг.).

Статья посвящена анализу персональных историй бывших военных, которые после 1945 г. находились в плену СССР и в 1940-х гг. попали под судебное следствие. Основу источниковой базы составили материалы Архивного подразделения Управления Службы безопасности Украины Днепропетровской области. Особое внимание привлекают дела Георгия Йонеску, Рудольфа Петри, Пауля Эдгарда, Йозифа Леккера и Йоганна Пиканского. Каждая из этих персоналий выбрала собственную стратегию выживания в условиях лагерной жизни – бегство, уклонение от работ, поиск источников информации о внешнем мире, добросовестное следование всем правилам, саботаж. Но, несмотря на сделанный выбор, для всех осужденных процесс репатриации был отсрочен до 1950-х гг. Лишь после наступления эпохи оттепели и принятия законов об амнистии для пленных стало возможным возвращение на родину.

Ключевые слова: военнопленный, Днепропетровская область, репатриация, реабилитация.

Pavlenko S. S. Nicht zurückgeführt: Gerichtsverfahren gegen Kriegsgefangene in der Region Dnipropetrowsk (zweite Hälfte der 1940er Jahre).

Der Artikel widmet sich der Analyse der persönlichen Geschichten ehemaliger Soldaten, die nach 1945 von der UdSSR gefangen genommen wurden und in den 1940er Jahren gerichtlich untersucht wurden. Die Grundlage der Quellenbasis waren die Materialien der Archivabteilung des Sicherheitsdienstes der Ukraine der Region Dnipropetrowsk. Besondere Aufmerksamkeit erregen die Fälle von Georges Ionescu, Rudolf Petri, Paul Edgard, Joseph Lecker und Johann Pikansky. Jede dieser Persönlichkeiten wählte ihre eigene Überlebensstrategie im Lagerleben. Zum Beispiel Flucht, Vermeidung von Arbeit, Suche nach Informationsquellen über die Außenwelt, gewissenhafte Einhaltung aller Regeln, Sabotage usw. Trotz der gewählten Variante verzögerte sich der Rückführungsprozess für alle bis in die 1950er Jahre. Erst mit Beginn der Tauwetter-Periode und der Verabschiedung von Amnestiegesetzen für Gefangene war es möglich, in ihre Heimat zurückzukehren.

Schlüsselwörter: Kriegsgefangene, Region Dnipropetrowsk, Rückführung, Rehabilitation.

Pavlenko S. S. Prevented from repatriating: litigation over prisoners of war in Dnipropetrovsk oblast (second half of 1940s).

One of the results of the Second World War was the presence of a large number of the Germans, Austrian, Romanian and other prisoners of war on the territory of the Soviet Union. Their were actively used in the postwar reconstructions. The article is devoted to the analysis of personal histories of the former enemy soldiers who were

kept in the USSR after 1945 and then they were convicted in the 1940's. The main sources are the materials of the Security Service of Ukraine in Dnipropetrovsk Oblast archives. The mentioned above archival materials show that, despite the prosecution, the final sentence for prisoners of war was the same and they had to spend 25 years in labor camps. Particular attention is paid to the cases of George Ionescu, Rudolf Petri, Paul Edgard, Joseph Lecker and Johann Pikanski. In 1945–1950 they were held in detention camps No. 315 or 460, which were located on the territory of Dnipropetrovsk region. Each of these persons chose their own surviving strategy in the camp – escape attempt, avoiding work, finding opportunities to obtain information about the outside world, honestly abiding by rules or sabotage. However, despite the chosen way, the process of repatriation was delayed for all of them until the 1950s. Only after the «Thaw» («Vidlyhy») epoch and the amnesty laws passing, the prisoners got possibility to return to their homeland.

Key words: prisoner of war, Dnepropetrovsk region, repatriation, rehabilitation.

За підсумком Другої світової війни на території України опинилися сотні тисяч військовополонених німців, румунів, австрійців та інших. Вони стали активними учасниками процесу відбудови народного господарства Радянського Союзу другої половини 1940-х рр. Складне гуманітарне становище, тривале перебування у статусі військовополонених мотивували як до співпраці з радянськими провладними структурами, для поліпшення своїх перспектив, так і до різних форм спротиву. Період 1948–1949 рр. стає етапом масової репатріації військовополонених. Але Радянський Союз намагався уникнути виїзду за кордон, як тих військовополонених, що були корисними для подальшого процесу відбудови, так і тих, які могли зашкодити інтересам країни Рад. Тому на ці ж роки припадають численні судові процеси проти полонених. На практиці такі критерії, як причетність до військових злочинів, порушення порядків табірної життя, стан здоров'я – не завжди впливали на становище військовополонених чи перспективи їх репатріації. Розгляд персональних історій осіб, що зазнали судових переслідувань у період 1947–1950 рр., визначення причини такої уваги радянських карних органів та простеження подальшої долі цих людей є метою цієї роботи.

У центрі дослідження – Дніпропетровська область. Це обумовлено промисловим характером регіону та значними руйнуваннями у ході воєнних дій, через що тут перебувала значна кількість військовополонених залучених до відбудови.

Історіографічна база дослідження. Критичне осмислення проблеми становища військовополонених на території СРСР для вітчизняної наукової думки стало можливим лише за доби незалежності. Праці радянських авторів несуть у собі значний ідеологічний відбиток. Для них притаманне акцентування уваги на правомірності дій радянського уряду та відстоювання тези про гуманне ставлення влади до військовополонених. Західні

ж науковці у своїх дослідженнях акцентували на неправомірному становищі полонених. Але їх роботи мають значну обмеженість джерельної бази.

Серед сучасних українських науковців перше монографічне видання за темою, дотичною до пропонованої публікації, належить А. Чайковському («Полон. За чужі та свої гріхи (Військовополонені й інтерновані в Україні 1943–1953 рр.)»). У межах дисертаційних робіт аналіз становища військовополонених став предметом для досліджень В. А. Левикіна [10] та О. В. Потільчака [14]. Важливість напрацювань останнього з названих вчених полягає у наведенні розлогої схеми таборів для військовополонених та мережі підприємств, де була залучена їхня праця, тут серед інших вказується і Дніпропетровська область. Перебування японців у радянських таборах стало полем дослідження для колективної монографії «Таємниці «західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946–1949 рр.)» [13]. Регіональний сюжет «участь німців у післявоєнній відбудові Дніпропетровщини» став темою публікації К. А. Маркова [11]. У наведених працях звертається увага на загальну систему утримування полонених, а персональні історії мають другорядне значення або не стосуються обраного для нашого дослідження регіону.

Джерельна база. Декомунізаційні процеси в Україні та відкриття доступу до справ, що зберігаються в архівних підрозділах СБУ, дозволяють проаналізувати конкретні персональні історії військовополонених. Основою для дослідження стали матеріали Архівного підрозділу УСБУ Дніпропетровської області. Це судові справи над Г. М. Йонеску [6], Р. Ф. Петрі [9], П. П. Едгардом [8] та іншими, що містять протоколи допитів, судових слухань тощо.

Наведений комплекс джерел дозволяє розширити уявлення про становище військовополонених на Дніпропетровщині, їх матеріальне та побутове забезпечення,

правомірність судових рішень, а також подальшу репатріацію і, в багатьох випадках реабілітацію.

На території Дніпропетровської області розташовувалися табори для військовополонених № 315 (включав 26 табірних відділень; функціонував з 1944 по 1949 рр.), 417 (1-ше, 2-ге, 4-ге, 5-ге та 8-ме відділення; 1945–1948 рр.), 100 (12-ге; 1945 рр.), 401 (22-ге; 1948–1949 рр.) та 460 (1-ше, 3-ге, 4-ге, 6-ге; 1949–1950 рр.) [12, с. 88–92]. Основні судові процеси, наведені в публікації, будуть стосуватися бранців 315-го та 460-го таборів.

Серед матеріалів, які було проаналізовано, особливу увагу привертає постать Йонеску Георгія Міхая (мал. 1) – військовополоненого румунського походження. Національна приналежність мала значний вплив на становище полонених. Ставлення до німців було більш жорстким, адже саме їх вважали головними винуватцями війни. Основні біографічні відомості про військовополонених відображено в протоколах допитів. Однак у справі Г. Йонеску міститься дві протилежні біографії. Перша – це життєпис кар'єрного військового, причетного до військових злочинів. Друга (стосується довоєнного періоду його життя) описує людину без повної освіти (покинув навчання через одруження), працівника лікарні (влаштувався за протекцією матері). Причина появи першої біографії стане зрозумілою пізніше.

Мал. 1. Йонеску Георгія Міхая

Георгій Міхай намагався уникнути участі у Другій світовій війні: у 1941 р. він був заарештований за участь в антивоєнній організації. Засуджений до 5 років ув'язнення. У травні 1943 р. достроково звільнений та мобілізований до армії. 17 червня повторно заарештований через дезертирство. Слід зауважити, що ці факти записані з його слів і не мали додаткового підтвердження. Розгортання війни, потреба поповнення армії стали причиною видання в Румунії розпорядження, за яким Георгій міг отримати амністію за умов добровільного вступу до армії. Через такі обставини він надав перевагу військовій службі, а не продовженню терміну свого ув'язнення.

У грудні 1943 р. Г. Йонеску прибуває до Нікопольського району, де отримує призначення до 1004-го будівельного батальйону, що базувався у селі Привольне. Про цей період свого життя Йонеску згадував: «Я не звик до тяжкої праці... і часто хворів, тому систематично звільнявся від роботи» [6, арк. 88 зв.]. Уся його участь у подіях Другої світової війни обмежувалася періодом грудня 1943 – березня 1944 рр.

Знаближенням радянських військ 1004-го будівельний батальйон був відправлений на фронт. Георгій продовжив свою «політику» уникання участі в бойових діях: у лютому 1944 р. він прострілює собі ліву руку, відбивши середній палець. Тобто фактично вчиняє дезертирство. Сховатися у місцевого населення йому не вдалося. Через травму чоловік потрапляє до німецького лазарету, а після наступу Червоної армії – до радянського шпиталю. Далі його було евакуйовано до м. Одеси. Як свідчив Г. Йонеску, разом з іншими пораненими він мав бути направлений до Румунії, але там його могли звинуватити в дезертирстві («...я був відповідальним за нанесення собі поранення»). Аби уникнути покарання, Георгій Міхай здійснив втечу та поїхав до с. Привольного, де раніше базувався його батальйон. Деякий час перебував у місцевому шпиталі, а далі, з квітня 1944 р., проживав у селянки – Рябкової Ксенії [6, арк. 89–89 зв.]. Складається досить парадоксальна ситуація – військовий ворожої країни, хоча й дезертир, майже пів року вільно проживав на радянській території: «... Мене вважали не військовополоненим, а дезертиром з Румунської армії» [6, арк. 91 зв.], тому він не був одразу направлений до табору для полонених.

Коштів на життя Георгій не мав. Розв'язати цю проблему він вирішив злочинним шляхом, пограбувавши будинок. Саме за цей злочин у 1944 р. Г. Йонеску був заарешто-

ваний та засуджений до двох років ув'язнення. Щоправда, у судовій справі фігурувало зовсім інше прізвище – Тронко Ніко. Обвинувачуваний пішов свідомо на зміну свого імені, аби після звільнення приховати факт судимості [6, арк. 64, 91]. Окрім того, нове прізвище могло врятувати від долі військовополоненого.

Лише в 1946 р., після звільнення, Георгій Михайл був направлений до 315-го табору для військовополонених, 3-го табірної відділу (сучасне м. Кам'янське) на розвантаження вугілля [6, арк. 89–90].

Але й тут Георгій не втратив свого авантюризму. У серпні 1946 р. він вчинив невдачу спробу втечі з табору. Після повернення йому «поталанило» добути каустичної соди та за її допомогою отруїтися і потрапити до медичної частини. З травня по 3 серпня 1947 р. Йонеску перебував на лікуванні. Після одужання отримав направлення до 8-го табірної відділення, яке розташовувалося у сучасному місті Дніпрі. 11 серпня 1947 р. він вдруге вчинив втечу з табору, але, діставшись м. Кишинєва, був змушений здатися радянській владі, оскільки не зміг перетнути кордон з Румунією. Після повернення до 315-го табору – 14 грудня 1947 р. – чоловік знову отруюється каустичною содою. Два тижні лікування. Далі – робота у 8-му табірному відділі комендантом в оздоровчій команді. Пізніше Йонеску зауважував: «Будучи військовополоненим, за весь час мого перебування в полоні, працював усього 1 ½ місяця на заводі ім. Молотова, а весь інший час перебував у бігах чи хворів після отруєння» [6, арк. 90–90 зв.].

Випадок Йонеску є скоріше винятком, аніж типовим для становища військовополонених. Така кількість втеч та отруєнь була ризикованим кроком. Але, перебуваючи при медичній частині, Георгій мав змогу отримувати краще харчування та в цілому ліпші умови перебування в таборі.

З розгортанням процесу репатріації військовополонених кардинально змінюється ситуація для осіб що не були «лояльними» до радянської влади, мали значні порушення умов табірної життя чи були військовими злочинцями. Проти них розпочинаються судові справи. На перших допитах у січні 1948 р. Г. Йонеску «зізнався», що він походив з поміщицької родини, навчався у військовій академії, був кадровим офіцером у званні канітана. У період окупації обіймав посаду командувача Привольненського району, «... де здійснював розстріли радянських громадян, насильно відправляв до Німеччини радянську молодь» та ресурси [6, арк. 91]. Він потрапив у полон 9 травня 1944 р. та «був засуджений

Військовим трибуналом 2-го Українського фронту в Миколаївській області у с. Привольному на процесі 72 осіб... до 10 років тюремного ув'язнення» [6, арк. 11, 16]. Окрім того, на цих допитах Г. М. Йонеску «розкрив» мережу своїх агентів та імена колаборантів [6, арк. 17–26].

Уся справа поступово йшла до логічного фіналу – судового процесу. У цих умовах Георгій Михайл почав замислюватися над втечею [6, арк. 90 зв.]. Маючи досвід двох невдалих спроб, Йонеску вирішив провести ґрунтовну підготовку. Перебуваючи при медичній частині, він разом з двома іншими військовополоненими вчиняє крадіжку її майна та його продаж у м. Дніпродзержинську (нині – Кам'янське).

Паралельно продовжувалося слідство. Йонеску у своїх свідченнях дав покази проти мешканців Привольного як колаборантів. Такі серйозні обвинувачення не могли залишитися непоміченими. Але допитані мешканці села в один голос стверджували, що «Йонеску ніяким комендантом у нашому селі не був, а був румунським солдатом, жодних звірств стосовно місцевого населення не проявляв» [6, арк. 57–59]. До того ж стали відомі деталі судової справи 1944 р., і було викрито факт крадіжки речей з медичної частини 315-го табору. Це круто змінювало обвинувачення проти Йонеску.

У травневих протоколах 1948 р. зафіксовано нові свідчення: «... Покази я раніше давав необдуманно, окрім того, був озлобленим через те, що мене довго тримають у полоні» [6, арк. 91]. Відтепер він переходить від образу військового злочинця до дезертира з антинацистськими поглядами.

Звичайно, враховуючи «методи» отримання радянськими слідчими необхідних свідчень, мотиви викладу першої історії для Йонеску могли бути різними. Проте в Протоколі допиту від 24 травня 1948 р. він вказав, що здійснив це, аби заплутати слідство та уникнути відповідальності за іншу справу – розкрадання державного майна [6, арк. 91]. Це виглядає вкрай нелогічним, адже перші протоколи допитів датовані січнем 1948 р., а крадіжка відбулася пізніше – у лютому. Розповісти про біографію, аби приховати крадіжку, яку ще навіть не вчинили, полонений явно не міг.

Інший співучасник розкрадання майна – військовополонений Андре Миколай на допиті розкрив такі деталі справи: «Майно я продав за місцем роботи цивільному населенню на невеликому ринку в Дніпродзержинську [Кам'янське]» [6, арк. 31]. Цікаво, що вся ця

справа стала можливою завдяки тому, що «солдат допоміжної команди на прохідній не обшуковують» [6, арк. 33]. А ось інший румунський військовополонений 315-го табору – О. Гросу вказав на те, що чув від Г. Йонеску про його поміщицьке походження, військову кар'єру, військові злочини та антирадянську агітацію [6, арк. 33–34].

Основною статтею обвинувачення проти Г. Йонеску в червні 1948 р. стало розкрадання державного майна: «Підсудний Йонеску, будучи військовополоненим та, працюючи комендантом в оздоровчій команді 8-го табірної відділу 315 табору військовополонених, упродовж лютого 1948 р. викрав зі складової оздоровчої команди 12 баварських френчів, 12 брюк, 20 комплектів натільної білизни, 12 одиниць простирал та одну ковдру. Вказані речі підсудний Йонеску через військовополонених Андре і Раноси (вже засуджених за цей злочин) реалізував на ринку, а отримані кошти розділили між собою». Після обвинувачення «по факту» йшло «традиційне» обвинувачення за антирадянську агітацію, своєрідні обтяжуючі обставини: «Окрім того, Йонеску в лютому 1948 р. написав антирадянську листівку терористичного змісту, спрямовану проти одного з керівників радянського уряду» [6, арк. 107–108]. Вирок був винесений 28 червня: 25 років виправно-трудових таборів без компенсації майна (оскільки військовополонений таким не володів) [6, арк. 108].

Смерть Й. Сталіна та масові амністії стали новою віхою в житті Йонеску. У 1953 р. термін його ув'язнення скоротили до 10 років, а за законом про амністію 1955 р. – до 5 років. Тобто Георгій Михайлович був достроково звільнений та направлений до збірної пункту для подальшого відправлення за кордон [6, арк. 11, 115, 120]. На цьому його історія як військовополоненого завершується. Таким чином, Йонеску брав участь у подіях Другої світової всього пару місяців. Його складно назвати порядним солдатом, і, зрештою, діяльність Георгія більше шкодила румунській армії, ніж шла їй на користь. Але радянська система не мала бажання розбиратися в ступені вини. Георгій провів у військовому полоні майже 10 років і лише політичні зміни в СРСР дозволили йому повернутися на батьківщину.

Ще більше парадоксів містить історія про **Петрі Рудольфа Філіпа**. Він був етнічним німцем та у довоєнні роки працював кухарем. Після призову до армії (1940) чоловік був розподілений до військово-морського флоту. У 1943 р. отримав звання оберфрейтора. На мо-

мент наближення радянського фронту (1944) ніс службу в Дунайській флотилії. Р. Петрі не брав активної участі у військових діях. Більшу частину часу перебував у тилу. З наближенням у 1944 р. частин Червоної армії отримав переведення до м. Лінса (Австрія).

Але перед цим на один тиждень він був відправлений у відрядження до м. Кіля (Німеччина). Саме з цього часу в житті Р. Петрі відбуваються кардинальні зміни, сюжет яких нагадує повноцінну шпигунську історію. Слідуючи до місця призначення, Рудольф разом з іншим військовим зупинився в порту Фленсбург (Німеччина). Тут він познайомився з дівчиною (Рут Шустер), яка вмовила моряка залишитися в місті ще на один день [9, арк. 8–9]. Рут знайомить Рудольфа з досить загадковою особою – Фредом Томсоном. Наступні два тижні Р. Петрі проживав у Ф. Томсона: «Проводячи час за алкоголем, у компанії жінок» [9, арк. 9 зв., 15]. Таке самовільне відлучення для Петрі загрожувало арештом за дезертирство. Фред запропонував вихід із цієї ситуації, яку Петрі описав так: «...Працювати разом із ним [Фредом Томсоном] на користь Америки, Англії та СРСР... у разі вдалого виконання завдання... зможу виїхати на постійне місце проживання до Америки та буду забезпечений усім необхідним» [9, арк. 9 зв., 10].

Після тривалих вагань Рудольф погодився на пропозицію Ф. Томсона. З цього моменту розпочалася їхня співпраця. Разом вони відправилися в м. Кіль. Фред дав Рудольфу велику суму коштів (приблизно 2 тис. марок та 2 тис. американських доларів), нові документи та перше завдання – під час подорожі до м. Кіля схилити німецьких військових до дезертирства, переконуючи в неминучості поразки Німеччини [9, арк. 11].

Все ж шпигунська кар'єра Р. Петрі не вдалася. Прибувши до Кіля, він отримав від Ф. Томсона вказівку – чекати нових розпоряджень. «...Мені одному було нудно...», – згадував він про той час. Разом із випадковим знайомим, Карлом Шредером, Рудольф вирішив згаяти час за алкоголем у компанії дівчат. Але між чоловіками трапився конфлікт («одного разу я увів у Шредера обох дівчат»). Враховуючи наявність у Рудольфа значної суми коштів, його підозріле поведіння, К. Шредер доніс на Р. Петрі у Гестапо [9, арк. 11 зв.].

У грудні 1944 р. Рудольф був засуджений німецькою владою до чотирьох років ув'язнення за самовільне відлучення та політичну неблагонадійність. Але, як свідчив Рудольф, цей вирок не був затверджений, оскільки «вищі чини вважали його

занадто м'яким». Новий вирок, від січня 1945 р. – 6 років, теж не затверджений. У період судової тяганини Р. Петрі перебував у в'язниці у м. Шнапдау (Німеччина), де 28 березня 1945 р. був «звільнений» радянськими військами [9, арк. 10].

Далі він потрапляє до Дніпропетровського табору № 417 для військовополонених. Після реорганізації табірної системи на початку 1948 р. був переведений до 460-го табору. У грудні 1949 р. проти нього розпочинаються нові слідчі дії [9, арк. 23]. Не будучи причетним до військових злочинів чи порушень умов табірної життя, єдиною «компрометуючою» обставиною для Рудольфа виявилася його невдала кар'єра шпигуна. У звинувачувальному вирокі від 23 грудня 1949 р. Петрі інкримінували статтю 54-6 Ч. 1. Карного кодексу УРСР, тобто шпигунство [9, арк. 31]. За вирокі від 10 квітня 1950 р. його засудили до 25 років ув'язнення [9, арк. 46].

Р. Петрі намагається оскаржити рішення суду, вказуючи та всю парадоксальність ситуації: «Я тоді б [у 1944 р.] нізащо не повірив, що через п'ять років буду засуджений радянським воєнним судом за той самий випадок, оскільки я своїм дезертирством з фашистської армії лише допоміг Радянському Союзу» [9, арк. 47 зв.]. Військовий трибунал СРСР 1950 р. виніс рішення – залишити вирок без змін.

Можливість дострокового звільнення настала лише після смерті Й. Сталіна. На той час на Дніпропетровщині вже були ліквідовані табори для військовополонених, і Рудольф перебував у в'язниці № 280 Сталінської області (сучасна Донецька). Амністували його 16 грудня 1953 р., далі йшла репатріація у м. Франкфурт (на той час НДР). Повна реабілітація стала можливою вже за доби незалежності України – 17 квітня 1996 р. [9, арк. 49 зв., 59]. Таким чином, Р. Петрі був призваний до армії ще юнаком, у 18 років. До полону він потрапив у 23 роки, а репатрійований у – 31. Не будучи причетним до військових злочинів чи порушень табірної життя, Р. Петрі все одно потрапив до тієї частини військовополонених, які отримали можливість на вільне життя лише завдяки політичним змінам в СРСР.

А ось порушеннями умов табірної життя відзначився **Едгард Пауль Петр**. Окрім того, він був членом Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини. На момент завершення війни служив заступником керівника команди з охорони рейхканцелярії № 15. Мав військове звання СС оберштурмфюрера (старший лейтенант). Брав участь у боях за Берлін, за що нагороджений залізним

хрестом І та ІІ класів. До радянського полону потрапив 2 травня 1945 р., а вже 4 серпня того ж року прибув до 315-го табору, де розподілений до другого табірної відділу (с. Просяна, Покровський район). Тут він працював електриком. Перші роки життя в таборі Пауль намагався приховати факт служби в СС, аби пришвидшити репатріацію. Це, зрештою, йому не вдалося.

Перебування Едгарда у таборі відрізнялося особливою активністю. Він вдавався до різних форм пасивного спротиву. По-перше, як вказано в матеріалах судового слідства, Пауль належав до групи військовополонених під назвою «Монтикс», створеної з метою надання допомоги та інформації про міжнародні події майору Мюллеру, який був засуджений на 25 років позбавлення волі та перебував у карцері 315-го табору [8, арк. 1, 9, 12–12 зв., 61–62].

Більш вагоме значення мав наступний пункт обвинувачення, а саме – створення радіоприймача. Його П. Едгард сконструював разом із двома іншими полоненими. Збір деталей вони розпочали ще наприкінці 1946 р. 10 березня 1947 р. приймач було завершено: «...Ми вперше слухали радіостанцію м. Москви, німецькою мовою» [8, арк. 13]. Місцем для збереження приймача стала електромайстерня другого табірної відділу, де він розміщувався у спеціальному ящику, у верхній частині якого був пісок, для маскування (мал. 2) [8, арк. 12–15].

Таке «вікно у світ» для військовополонених ставало ледве не головним джерелом інформації. П. Едгард свідчив, що отриманими новинами він ділився з 4-5 військовополоненими. Якоїсь конкретної мети цих дій Пауль не мав. У звинувачувальному вирокі вони набули типового для радянської системи змісту: «...Слухав англійські й американські радіопередачі антирадянського змісту... закликав окремих військовополонених при поверненні до Німеччини поширювати серед німецького населення наклепи на Радянський Союз» [8, арк. 66 зв.]. Зрештою, приймач був виявлений 19 липня 1948 р. [8, арк. 41].

Третім епізодом стало викрадення альбому з фотокартками «антифашистських» активістів табору в липні 1948 р. Для радянської влади причиною таких дій було намагання «...передати їх каральним органам американської зони окупації». На допиті 23 вересня 1943 р. Едгард визнав себе винним у шпигунстві на користь США [8, арк. 27], але на суді він інакше пояснював мотиви свого вчинку: «Я хотів фотокартки цих осіб відвезти до Німеччини і використовувати їх

Мал.2. Схема зберігання нелегального приймача

там для компрометації названих осіб, оскільки вони жорстоко поводитися в таборі зі своїми співвітчизниками» [8, арк. 62].

Судовий вирок отримав досить типове звучання – ст. 54-4 Карного кодексу СРСР – 25 років виправно-трудових таборів [8, арк. 67]. Вже у 1993 р. його було реабілітовано, на той час Едгард проживав у Німеччині, у м. Гребенцелі [8, арк. 6/н].

Леккер Йозиф Йозиф. Поняття «військовий злочин» в радянській карній системі виявилось досить гнучким. Логіка судових процесів кінця 1940-х рр. над військовополоненими переповнена абсурдом та розбіжностями. Й. Леккер – австрієць, доктор права та державних наук. У 1936 р. був призваний до німецької армії. Вже перебуваючи у радянському полоні, під час допиту Леккер вказував, що у квітні 1943 р. він учотверте відмовився від присвоєння йому офіцерського звання, оскільки не підтримував нацистської теорії та не бажав вступати в німецький офіцерський корпус. Через це свого часу він ледь не потрапив під трибунал.

Таким чином, не зважаючи на гарну освіту, Леккер не мав високого військового звання. У червні 1944 р. його направили на російський фронт у складі 3-го розвідувального полку радіорозвідки армійської групи «Норд». Основний зміст роботи Йозифа в цей час полягав у розшифровці, тобто перекладі перехоплених радіограм радянського командування. До полону СРСР він потрапив 8 травня 1945 р. На момент ведення

проти нього слідства (грудень 1949 р.) перебував у таборі для військовополонених № 460 м. Дніпропетровська. Леккеру інкримінували шпигунство (ст. 54-4 Ч. 1. Карного кодексу УРСР) [3, арк. 3, 11 зв., 40–41].

Провівши чотири роки в таборі для військовополонених, австрієць мав добре розуміти, що будь-які питання стосовно шпигунства досить «болісно» сприймалися радянськими слідчими. Цим можна пояснити його намагання приховати деталі своєї військової служби. На допиті 7 лютого 1948 р. він обрав мовою спілкування німецьку, оскільки «іншими не володіє» [3, арк. 10], але вже під час допиту 13 лютого – російську, «оскільки російською мовою я добре володію» [3, арк. 13]. Також у протоколах містяться дрібні розбіжності стосовно його служби в німецькій армії.

Розгляд цієї судової справи відбувся 28 грудня 1949 р., результат досить типовий – 25 років за шпигунську діяльність. Під шпигунством тут розумілася участь у розшифруванні перехоплених радіограм. Леккер спробував оскаржити вирок. 29 квітня 1950 р. його покарання було замінено на «випровадження за межі СРСР». Але в березні 1951 р. Військова колегія Верховного суду СРСР скасувала рішення про «випровадження» та повернула 25 років ув'язнення [3, арк. 133, 39]. Відомостей про подальшу долю Йозифа Леккера нам виявити не вдалося, але за логікою інших процесів можна припустити, що на території СРСР він мав перебувати до 1953 р., тобто початку відлиги.

Мал. 3, 4. Військовополонені табору № 315

Перші післявоєнні роки життя для багатьох громадян Радянського Союзу були такими ж складними, як і для військовополонених. Тяжкі морально-побутові та трудові умови були звичним явищем. При виробничих збоях радянські карні органи намагалися швидко знайти «шкідників». Ця звична стаття для репресій поширювалася і на військовополонених, про що свідчить наступна історія. Піканський Йоган Лео – німець, служив у штабі 263-го армійського полку, здався в полон 9 травня 1945 р. у Чехословаччині. Був направлений у 315-й

табір для військовополонених. З жовтня 1945 р. працював у цеху Дніпропетровського заводу металокопирів ім. В. Молотова.

У квітні 1947 р. відбувається злам деталі верстата, на якому працював Й. Піканський. Під час допиту по факту аварії військовополонений спочатку відкидав власну провину, але, зрештою, вочевидь, в умовах тиску, визнав її. Мотивом свого вчинку Йоган Лео називав прагнення більше не працювати за верстатом, оскільки це була надзвичайно важка робота [5, арк. 7–8].

Складена після аварії характеристика містить явні розбіжності: «За час роботи військовополонений Піканський показав себе як систематичний порушник трудової дисципліни... виконував роботу на 147%» [5, арк. 15]. Слід зазначити, що за перевиконання полонені отримували грошову доплату, тому вони чітко фіксувалися.

За судовим рішенням від 20 червня 1947 р. Йоган Лео отримав п'ять років виправно-трудових таборів. Але вже у жовтні 1947 р. Верховний суд перекваліфікував справу та виніс більш суворе покарання – 25 років за статтею 54-9 Карного кодексу УРСР (диверсія). На момент оголошення вироку Й. Піканського вже перевели в Карагандинський виправно-трудовий табір (Казахстан). Через отриману травму він перебував на лікуванні, а тому не міг бути присутнім на слуханні [5, арк. 47, 52–52 зв.].

Багато судових процесів відбувалося відразу над групою осіб за спільним звинуваченням. У 1949 р. на Дніпропетровщині проходив судовий процес над військовополоненими табору № 460, членами третьої танкової дивізії СС «Мертва голова», що обвинувачувалися у військових злочинах – знищенні сіл, розстрілі мирного населення та примусовому відправленні людей на роботи до Німеччини. Враховуючи, що в цей час в Радянській державі було тимчасово скасовано смертну кару, усі фігуранти (сім осіб) отримали однаковий вирок – 25 років ув'язнення [7, арк. 31–33, 48].

Основна маса військовополонених була репатрійована наприкінці 1940-х рр. Про це свідчать, серед іншого, три справи, матеріали яких зберігаються в Архівному підрозділі УСБУ Дніпропетровської області, – над

В. Б. Броно, Д. К. Германом та З. Г. Фрідріхом. Усі три в'язні після завершення війни потрапили до табору № 401 у м. Харкові. З реорганізацією табірної системи в 1950 р. були переведені до 460-го дніпропетровського табору для військовополонених [4, арк. 67; 2, арк. 49–51; 1, арк. 35–39]. Слідство над ними було припинено в 1950 р. у зв'язку з репатріацією.

Проблема репатріації військовополонених тривалий час не належала до нагальних питань, що потребували термінового вирішення для СРСР. Міжнародний тиск став одним із ключових факторів для масового розгортання процесу повернення полонених до Німеччини, Румунії, Японії тощо. Однак частина бранців і після 1950 р. залишилася у в'язницях Радянського Союзу. Звичайно, велика кількість судових справ після 1946 р. продовжила справу Нюрнберзького процесу. Але для репресивної системи Радянського Союзу поняття «воєнний злочин» набуло досить розширеного трактування. А покаранням за порушення умов табірної життя ставала вища з можливих мір. Саме тому Г. Йонеску та П. Едгард, що відзначилися порушенням табірних правил, та члени танкової дивізії СС «Мертва голова» отримали абсолютно однакові вироки. Причому особи, засуджені за шпигунство, ставали останніми у черзі на репатріацію. Навіть повна співпраця зі слідством (Р. Петрі) чи зміна показів у процесі допиту (Й. Піканський) не впливали на кінцевий вирок. Для радянської системи справа з репатріації фактично затягулася на десятиріччя, а можливість для реабілітації з'явилася лише за незалежної України.

Бібліографічні посилання

1. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 16946. Арк. 35–39.
2. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 16947. Арк. 49–51.
3. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 16955. Арк. 3–41.
4. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 17041. Арк. 67.
5. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 17181. Арк. 7–52.
6. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 17182. Арк. 11–120.
7. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 17899. Арк. 31–33, 48.
8. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 25800. Арк. 1–67.
9. Архівний підрозділ УСБУ Дніпропетровської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 26604. Арк. 8–59.
10. Левикий В. В. Німецькі військовополонені в радянських таборах: гуманітарний аспект (1941–1955 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2008. 204 с.
11. Марков К. А. Участие немецких военнопленных и интернированных в восстановлении народного хозяйства Днепропетровской области в первые послевоенные годы. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 1995. С. 158–169.
12. Мотревич В. П. Учреждения для иностранных военнопленных и интернированных в Днепропетровской области в 1944–1951 гг.: численность и дислокация. *Грані*. 2016. № 140. С. 88–92.
13. Потильчак О. В. Карпов В., Такеучі Т. Тасмниці «західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946–1949 рр.). К.: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. 176 с.
14. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура: дис. д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 464 с.

References

1. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 16946, pp. 35–39.
2. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 16947, pp. 49–51.
3. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 16955, pp. 3–41.
4. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 17041, pp. 67.
5. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 17181, pp. 7–52.
6. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 17182, pp. 11–120.
7. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 17899, pp. 31–33, 48.
8. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 25800, pp. 1–67.
9. Archival subdivision of the USBU of the Dnipropetrovsk region, f. 1, inventory 1, feil 26604, pp. 8–59.
10. Levykin V. (2008) *Nimets'ki v'js'kovopoloneni v radians'kykh taborakh: humanitarnyj aspekt (1941–1955 rr.)* [German prisoners of war in the Soviet camps: the humanitarian aspect (1941–1955)] (*Candidate's thesis*). Kyiv (in Ukrainian).
11. Markova K. A. (1995) Uchastye nemetskykh voennoplennykh y ynternyrovannykh v vosstanovlenyy narodnoho khoziajstva Dnepropetrovskoj oblasti v pervye poslevoennye hody [The participation of German prisoners of war and internees in the restoration of the national economy of the Dnipropetrovsk region in the first post-war years]. *Voprosy hermanskoj ystoryi* [Questions of German history], p. 158–169 (in Russian).
12. Motrevych, V. P. (2016) Uchrezhdeniya dlia ynostrannykh voennoplennykh y ynternyrovannykh v Dnepropetrovskoj oblasti v 1944 – 1951 hh.: chyslennost' y dyslokatsiia [Institutions for foreign prisoners of war and internees in the Dnepropetrovsk region in 1944–1951: number and location]. *Hrani* [The faces], p. 140, 88–92 (in Russian).
13. Potyl'chak O. V. (2005) *Radians'ki rezhymni ustanovy dlia v'js'kovopolonenykh ta internovanykh v URSR (1939–1954 rr.): orhanizatsiia, dyslokatsiia, struktura* [Soviet regime institutions for prisoners of war and interns in the USSR (1939–1954): organization, location, structure] (*Doctor's thesis*). Kyiv (in Ukrainian).
14. Potyl'chak, O., Karpov, V., Takeuchi, T. (2010) *Tajemnytsi «zakhidnoho intermuvannia»: iapontsi v radians'kykh taborakh dlia v'js'kovopolonenykh v Ukraini'kij RSR (1946–1949 rr.)* [Soviet regime institutions for prisoners of war and internees in the USSR (1939–1954) organization, location, structure]. Kyiv (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 11.11.2020